

ТЕМА 3. ОСНОВНІ СТАТИЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕТНОСУ

План

1. Психічний склад етносу
2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака нації
3. Психологічна суть і зміст національного характеру
4. Національна свідомість
5. Етнічна самосвідомість

1. Психічний склад етносу

1.1. Структурні компоненти психічного складу

Психічний склад етносу — це стійкі риси психіки людей, що склалась на основі тривалого шляху історії розвитку народу. Це одна з ознак нації, яка проявляється у спільності національної культури, в особливостях мови, побуту, характерної поведінки тощо. Елементи психічного складу передаються з покоління у покоління.

До цих елементів перш за все належать: характерна поведінка, національні традиції, звичаї, звички, що лежать в основі установок і ціннісних орієнтацій.

Отже, психічний склад проявляється у звичках, смаках, звичаях, традиціях (їх психологічному аспекті), емоційному сприйманні людиною навколишнього середовища (національний темперамент).

Поняття "психічний склад" часто ототожнюється або змішується з поняттям "національний характер". Але психічний склад, на відміну від національного характеру, це ті стійкі риси характеру, які склались протягом тривалого часу (сторіч або навіть тисячоліть), а національний характер визначає риси нації на певному етапі її розвитку. Тобто зі зміною певних умов розвитку нації (політичних, економічних, історичних) змінюється і її характер.

Наприклад, психічний склад українців визначають такі риси, як любов до рідної землі та її природи, що проявляється і закріплюється в культурних проявах — поезії, живопису. До психічного складу українців можна віднести повагу до старших, до батьків; працелюбність, що виражається не тільки у старанній праці щодня, від зорі до зорі, а її у святкових традиціях, пов'язаних із працею (наприклад, день початку жнив), які облагороджують, опоетизовують працю. Крім того, зазначимо, що традиції ратної доблесті, хоробрості, а також загальне вшанування зразків героїзму і відваги є специфічним виразом національних почуттів українців. Взагалі героїчні традиції споконвіку притаманні українському народу.

А ось як описують фахівці психічний склад деяких інших націй [16].

Росіяни. Російська народність як етнічно складена спільність (нація) сформувалась на початку XVII ст. Найважливішими рисами росіян є терпимість і любов до людини. Як би не склалась доля російського народу, його ніколи не полишали милосердя і співчуття до людини, готовність поділитися останнім шматочком хліба з голодними, прийти на допомогу людині, яка її потребує. Таємниця російського характеру, як помічали численні письменники і вчені, криється в стані душі цього народу.

Звісно, у кожного народу є як позитивні, так і негативні риси. Так, у представників російської нації, крім традиційних рис, про які вже йшлося, часто можна зустріти такі якості, як прожектерство, незібраність, невміння доводити розпочату справу до кінця. Це якраз ті риси, які у минулому висміювались на Русі. Такі знавці психології російської людини, як Л. Толстой, К. Симонов, О. Толстой та інші письменники, філософи та психологи, наголошували, що відмінними рисами російського характеру є громадянська солідарність, готовність прийти на допомогу, доброзичливість, хоробрість, мужність, невибагливість і старанність. Російський народ завжди славився гостинністю. У будь-якій хаті росіяни радо приймали і приймають знайомих і незнайомих, запрошують переночувати, пригощають усім, чим тільки можуть. Ця риса росіян була і залишається незмінною. У російській сім'ї батьки виховують у дітей бажання жити в мирі, дружбі, любові до праці, до людини, в дусі високої моралі. Білоруси. Як назва нації, так і саме слово "білоруси", має свої давні корені, хоча білоруська нація сформувалась остаточно надто пізно, наприкінці XIX — початку XX ст. Причому цей процес проходив важко і складно.

Самобутність білоруського народу — результат багатовікового розвитку. Безліч разів доводилося брати зброю до рук, а після кожного нападу завойовників починати будувати життя майже з початку, піднімаючи своє господарство з руїн. З цієї причини наполегливість, яка іноді доходить до впертості, є однією з найхарактерніших рис білорусів. Сюди ж можна віднести також надійність, працелюбність, скромність, повагу до старших, вірність у дружбі.

За свідченням соціологів і психологів, серед більшості білорусів проявляються такі риси, як прагнення добросовісно ставитись до будь-якої справи, вперто добиватися поставленої мети,

діловитість, повага до порядку, дисциплінованість, довірливе ставлення до людей, комунікабельність, чесність, порядність.

Водночас потрібно зазначити, що у деяких білорусів проявляється необгрунтована впертість, непоступливість, невміння в необхідних випадках йти на компроміс у взаємовідносинах. Окремим з них можуть бути властиві недовірливість, підозра, відчуженість. Як свідчать експертні опитування, представники цієї нації замкнутіші, ніж, наприклад, українці, росіяни, що виявляється у стриманому ставленні до нових знайомих.

Молдавани. Більшість дослідників-етнографів у минулому відзначали податливу та м'яку натуру молдаван, які з давніх-давен, із покоління в покоління передавали своїм дітям традиції гостинності, турботи про ближніх. Молдавани за своєю натурою палкі, запальні, але водночас розсудливі. Вони вміють зберігати присутність духу в екстремальних ситуаціях. На дружбу з представниками інших національностей йдуть дуже обережно, але якщо вона вже зав'язалась, то тоді молдавани — довірливі й вірні друзі. За умов здорового морально-психологічного клімату молдавани — веселі, чуйні, комунікабельні, рухливі, працелюбні, відповідальні, доброзичливі.

Татари. Татари — консолідована і розвинена щодо культури нація, яка трансформувалася за останнє сторіччя у високорозвинену етнічну спільноту. Татар відрізняє сильна відданість національній культурі, традиціям, побуту. Як правило, ці люди горді, володіють розвиненим почуттям власної гідності, іноді не без відтінку самовпевненості. У професійній діяльності — кмітливі, працелюбні.

Угорці. Угорці — пунктуальний та працьовитий народ. Вони темпераментні, емоційні, добре орієнтуються в ситуаціях, стійко переносять труднощі повсякденного життя. Для них характерна відданість національній культурі, мові, традиціям, побуту. Вони комунікабельні, але водночас, обережні у висловлюванні власної думки.

Зазначені психологічні особливості певних націй є тією основою, на якій може розвиватись той чи інший етнос.

Стосовно названих характеристик психічного складу різних етносів слід наголосити, що вони наводяться тільки для ілюстрації того, як сміливо і необачно, іноді, навіть науковцями, характеризується той чи інший етнос. А так звані "експертні оцінки", за допомогою яких складались наведені психологічні портрети етносів, є нічим іншим, як етнічними стереотипами. Особливо слід звернути увагу на вживання у характеристиках народів негативних рис, таких, як хитрість, агресивність, упертість тощо. Ми вважаємо його неправомірним, оскільки ці риси характеру можуть бути властивими окремим представникам будь-якого етносу.

1.2. К. Юнг про архетипи колективного підсвідомого як основи психічного складу етносу

Карл-Густав Юнг (1875-1961) — швейцарський психіатр, психолог психоаналітичного спрямування, культуролог-антрополог. Його значним внеском у психологію була теорія, за якою, окрім індивідуального підсвідомого, існує колективне підсвідоме.

Юнг стверджував, що основу духовного життя складає досвід, який передається від минулих поколінь наступним і являє собою сукупність архетипів.

Що ж таке архетип?

Архетип — це структурні елементи людської психіки, що знаходяться у колективному підсвідомому, яке є загальним для усього людства. Вони успадковуються так, як успадковується будова тіла. Архетипи структурують розуміння людиною себе, світу та інших людей. З особливою виразністю вони проявляються у міфах, казках, снах, а також при деяких психічних розладах. Архетипи є основою творчості та сприяють внутрішній єдності людської культури, створюють можливість взаємозв'язку різних епох і взаєморозуміння людей.

Інакше кажучи, архетип — це форма без власного змісту (відбиток), яка організує та направляє психічні процеси. Архетипи можна порівняти з сухим руслом, яке визначає рельєф річки, але річкою може стати лише тоді, коли ним потече вода. І якщо продовжити ці порівняння, то сутність архетипів якраз і полягає в тому, що вода (психічні процеси) потече цим руслом, а не поза ним. Архетипи проявляють себе як символи: в образах героїв, міфах, фольклорі, обрядах, традиціях тощо. Існує дуже багато архетипів, оскільки вони є узагальненням досвіду наших предків. Головні з них — це архетип "Я", архетип Матері, архетип Батька.

Архетип Матері визначає не тільки реальний образ матері, а й узагальнений образ жінки, реальної або міфічної: Маги, Діва Марія, Венера та ін. Це може бути не тільки позитивний, а й негативний образ: Мачуха, Відьма, Баба Яга. Архетип Батька демонструє загальне ставлення до чоловіків — Бог, Ілля Муромець, Мудрий старець, Закон, Деспот та ін.

К. Юнг розрізняв архетипи та символи. Несвідоме, як і архетипи, виражає себе в символах, але ні один із конкретних символів не може повністю виразити архетип. Окрім символів, що виражають індивідуальне несвідоме, існують також символи, що відображають колективне несвідоме: хрест,

шестиконечна зірка Давида, різдвяна ялинка, буддійське "колесо життя" тощо. Юнг також відносив до архетипів і основні елементи структури особистості.

Отже, за К. Юнгом, підсвідома сфера психіки кожної людини містить приховані сліди пам'яті про історичний досвід своєї раси, нації і навіть про долюдське, тваринне існування предків. Ці сліди (архетипи), закарбовані генетично, і є психологічним корінням містичних ірраціональних рушійних сил життєдіяльності нації.

Слідом за К. Юнгом чимало дослідників національних проблем вбачали сутність націй та етносів у національному несвідомому, яке назвали "темними водами", що визначає спосіб життя народів, їхні досягнення і занепад, їхню історичну долю.

2. Ментальність як інтегральна етнопсихологічна ознака наші

2.1. Ментальність та її компоненти

Ментальність — поняття відносно поє в науці. Воно увійшло в наукову сферу в середині 50-х років ХХ ст. завдяки дослідженням французьких учених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Останнім часом це поняття стало дуже популярним і широкоживаним.

Терміном "ментальність" визначають певні соціально-психічні явища, тому, зазначає Л. Красавін, можна говорити про ментальність притаманну певній епосі, оскільки ментальність відображає духовний світ людини чи соціальної спільності, епохи або етнокультури.

Отже, категорія "ментальність" дає змогу аналізувати національний характер людей в етнічному контексті. Етнічна ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях людей, у характерних особливостях світовідчуття, світосприймання, в системі моральних вимог, норм, цінностей та принципів виховання, у співвідношенні магічних і технологічних методів впливу на дійсність, у формах взаємин між людьми, в сімейних засадах, у ставленні до природи та праці, в організації побуту, свят, у конкретних актах самоорганізації етносу тощо.

Таким чином, якщо йдеться про якусь психологічну рису етносу або особливість його поведінки, можна почути, що "це закладено в нашій ментальності" або "це не відповідає нашій ментальності". Отже, можна ; дати таке визначення поняття "ментальність":

Ментальність — це цілісний вираз духовних спрямувань, що не зводяться до суми суспільної свідомості (релігії, науки, мистецтва тощо), а є специфічним відображенням дійсності, зумовленим життєдіяльністю народу в певному географічному і культурно-історичному середовищі етносу.

Таким чином, ментальність — важливий етнопсихологічний феномен, і саме вона виступає інтегральною етнопсихологічною ознакою особистості, народу, нації.

Ментальність розглядають як систему, що створена трьома компонентами — емоційним, пізнавальним і поведінковим.

Емоційний (емотивний) компонент ментальності складається з емоційних станів і переживань.

Емоційний компонент дає певний енергетичний заряд ментальності, стимулює пізнавальну та поведінкову діяльність, мотивує її певним чином.

Пізнавальний (когнітивний) компонент ментальності складається зі знання про об'єкти і ситуації життєдіяльності, які є результатом набуття індивідуального життєвого досвіду (навчання).

Пізнавальний компонент ментальності значною мірою дає змогу орієнтуватися народів в повних історичних ситуаціях.

Поведінковий (конативний) компонент — це той компонент, що виражається у діях, вчинках етносу.

Завдяки поведінковому компоненту реалізуються ціннісні орієнтації етносу.

Отже, етнічна ментальність — це цілісна система образів, уявлень, цілісно смислових утворень і "своєрідних правил життя", то стимулює і регулює найдоцільніший у цих культурних і природних умовах тип поведінки.

Типові психологічні риси етносуб'єктів, що зафіксовані в їхній ментальності, є водночас і своєрідними "мітками" того природного і соціального середовища, у якому вони сформувалися.

Саме етнічна ментальність стає на сучасному етапі відносно самостійним і навіть визначальним соціально-історичним фактором, що зумовлює не тільки процеси етногенезу, а й суспільно-політичні процеси в державі.

2.2. Поняття про національну ідею та шляхи її реалізації

Найяскравішим виявом ментальності народу є його національна ідея. Історія свідчить. Ідо всі стабільні та могутні нації, Ідо існували в минулому або існують сьогодні, мають ідеал-ідею, Ідо глибоко укорінена в душі людей, в їхні характери. Наприклад, в американців — це свобода особистості — "живи вільним або умри"; в англійців — аристократизм, порядність; у німців — упорядкованість; у французів — вишуканість; в італійців — повнокровність, емоційна насиченість; в японців — філігранна довершеність в усьому.

Кожна домінуюча ідея має під собою шар конкретизуючих і розвиваючих ідей — цінностей.

Тут слід зазначити, Ідо український етнос існує з давніх-давен, але Україна як самостійна держава з'явилась не так давно. Отже, як іншим державам потрібна своя національна ідея, так і Україні — як державі та | суспільству — потрібна своя національна ідея як інтегруюча та мотивуюча сила, як основа патріотизму нації.

Досвід історії показує, що тільки наповнення національного ідеалу високими загальнолюдськими цінностями і тверда воля втілювати свій ідеал у реальне життя — необхідна та першочергова умова вселяючого прогресу та процвітання народів.

Що ж означає поняття "національна ідея"?

Поняття національної ідеї:

- по-перше, включає в себе певний світогляд, що характерний для нації;
- по-друге, служить відбитком особливостей національного суспільства;
- по-третє, спирається на символи, які дають змогу оптимально висвітлювати кращі якості нації та стимулювати її розвиток.

Учені та політики, яких у наш час дуже хвилює проблема реалізації української національної ідеї, наголошують на важливості її втілення в життя. Але вони також застерігають, що національна ідея не повинна будуватись на суб'єктивних, фантастичних уявленнях, ілюзіях. Дія ж під впливом ілюзій може призвести до катастрофи.

Національна ідея, як основа патріотизму, має бути справді національною, а не вузькоетнічною. Вона повинна бути зрозумілого широким колам представників певної нації.

Зараз в Україні проходить процес самоідентифікації нації, яка формується з різних етносів. Від успіху або поразки цього процесу буде залежати існування нашої держави. Тому й пропонується нашими вченими-патріотами та політиками національна ідея, у якій би виражалось бажання створити потужну, демократичну та цивілізовану державу.

Азіє проголошення національної ідеї ще не означає її впровадження. Як уже зазначалось, національна ідея є відбитком певних особливостей громадського суспільства, тому потрібні зусилля в державному масштабі, які б привели до певних зрушень у побудові нової держави. У свою чергу, успіхи в державному будівництві впливатимуть на світогляд нації та формуватимуть її патріотизм — основу національної ідеї.

3. Психологічна суть і зміст національного характеру

3.1. Основні структурні компоненти національного характеру

Національний характер — одна з найважливіших категорій етнопсихології. Ллє, як і більшість понять етнічної психології, воно ще не має загальноприйнятого визначення.

Наведемо визначення національного характеру, яке дає відомий український дослідник цього питання П. Гнатенко.

Національний характер — це сукупність соціально-психологічних рис (установок, стереотипів), які властиві нації на певному етапі розвитку і які проявляються у ціннісному ставленні до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах.

Отже, національний характер є своєрідним специфічним поєднанням г загальнолюдських рис у конкретних історичних і соціально-економічних умовах існування нації.

Питання про визначення національного характеру дуже складне. Яке б повне не було це визначення, але все ж не може дати вичерпну соціально-психологічну характеристику нації. І. Кон зазначає у цьому зв'язку: "вчені-психологи, що займаються проблемами національного характеру, переймаються житейським уявленням, що народи як індивіди мають набір стійких якостей, "рис", які можна вимірювати та порівнювати, а потім складати для кожного народу психологічний паспорт-характеристику. Але таке неможливо здійснити навіть для окремого індивіда" [21].

Цю тезу І. Кона розвиває А. Дашдаміров, який констатує, що такі паспорти не тільки неможливі, а й непотрібні, адже подібна задача може бути не тільки ілюзорною, а й шкідливою. Адже завдання етнопсихології полягає не в тому, щоб просто окреслити особливості людей, що обумовлені їхньою етнічною належністю. Вона полягає в тому, щоб з'ясувати, як під впливом конкретних соціально-економічних, політичних і культурних умов закріплюються та передаються наступним поколінням традиції, звичаї, звички, установки та ціннісні орієнтації, смаки та уподобання, морально-психологічні та вольові якості, головні, переважаючі тенденції емоційно-психологічної сфери, реальні прояви національної самосвідомості, національних почуттів і настроїв [21]. Такі різноманітні погляди висловлюють учені стосовно національного характеру.

Але безперечним є той факт, що своєрідність нації існує, і ця своєрідність дає підставу говорити про різні національні характери: український, російський, англійський, вірменський та ін. Своєрідність нації знаходить прояв у матеріальній і духовній культурі народу, в його мистецтві, літературі, традиціях, звичаях та обрядах, які в різних народів, звичайно ж, різні.

3.2. Діалектика національного та загальнолюдського в національному характері. Фактори розвитку національного характеру

Слід зазначити, що як загальне проявляється в одиничному, так і загальнолюдські риси проявляються в національному характері.

Діалектика національного та загальнолюдського полягає в тому, що загальнолюдські риси специфічно проявляються в конкретних соціально-економічних та історичних умовах життя певної нації. Саме це специфічне, своєрідне і є змістом національного характеру, але виникає воно в результаті прояву загального в одиничному.

З цієї закономірності випливає дуже важливий висновок стосовно визначення національного характеру. Як вважає ряд фахівців, вивчення національного характеру повинно проходити не шляхом знаходження специфічних особливостей психіки певного народу та протиставлення їх особливостям іншого народу, а через аналіз прояву загальнолюдського в Національному.

Наприклад, такі загальнолюдські риси, як працьовитість, свободолюбство миролюбність у кожної нації мають свій специфічний вияв. Ось як говорить про вияв хоробрості росіян і французів Л. Толстой у творі "Напад": "Француз, що сказав при Ватерлоо: "Гвардія вмирає, але не здається", — та інші, особливо французькі герої, які говорили достопам'ятні вислови, були хоробрими та справді говорили достопам'ятні вислови; але між їхньою хоробрістю та хоробрістю капітана (російського) є та різниця, що якби велике слово, в якому б то не було випадку, навіть і ворушилося в душі мого героя, я певен, він не сказав би його; по-перше, він побоявся б цим зіпсувати важливу справу, а по-друге, тому, що коли людина відчуває в собі сили зробити велику справу, яке б то не було слово не потрібне. Це на мою думку, особлива та висока справа руської хоробрості.

А ось що говорять психологи про таку загальнолюдську рису, як працелюбність та її вияв у національному характері. Праця сама по собі, як процес, — пише Г. Куницин, — має загальнолюдський характер. Ставлення того чи іншого народу до праці не може бути якоюсь генетичною рисою, що притаманна лише певному народові. Визначальними тут є ті історичні та соціально-економічні умови, в яких живе цей народ. Неможливо ігнорувати також географічний фактор. Так, працездатність в умовах тропіків знижується у два-три рази порівняно з країнами, де панує Континентальний клімат. Крім того, для отримання деяких продуктів існування там не потрібно великих затрат фізичної енергії. Безумовно, географічний фактор не має вирішальної ролі у виробленні установок щодо праці, але, як підкреслює академік Д. Лихачов, географічний фактор існує, і цього ніхто ніколи не заперечував [4].

Найповніше національний характер проявляється у національній культурі, яка виражає етнічну своєрідність народу. Але національна культура також наповнена загальнолюдським змістом. Так поєднується національне та загальнолюдське в національному характері.

Що стосується факторів, які найбільше впливають на формування національного характеру, то тут вирішальну роль відіграють історичні та соціально-економічні чинники, за ними йдуть чинники культурні, релігійні та географічні.

Наприклад, така риса, як працьовитість, виглядає по-різному в різні часи та в різних народів. І. Кон пише з цього приводу: "Для стародавнього грека фізична праця — діяльність, яка недостойна вільної людини. Для середньовічного ремісника — це доля, що не викликає ані захвату, ані жалю, яку треба приймати як щось само собою зрозуміле. Протестантська ж етика піднімає працю до ступеня релігійного визнання і т. ін. Тобто все залежить від соціально-історичних умов" [20].

Цінності, що сформувались у процесі історичного розвитку, складають основу, з якої карбуються риси національного характеру. Зокрема, на прикладі формування єврейського національного характеру А. Васильєв доводить це у статті "Єврейський характер" ("Комсомольская правда", 1991 р., 17 липня), де він пише: "Протягом віків євреї жили так, що кожну хвилину були готові втікати. Тому вони, як правило, не працювали на землі, а віддавали перевагу професіям, що пов'язані з грішми: торговці, міняйли". Часто згадується така риса єврейського національного характеру, як інтелектуальність. А. Равицький так пояснює цей феномен: "Оскільки євреїв звідусіль гнали, вони навчилися пристосовуватись до обставин, до нової ситуації. Це особливим чином формує мозок і спонукає до навчання. Склався навіть стереотип єврейської матері, яка постійно заставляє свою дитину вчитись. Тому серед нас так багато вчених. Окрім того, — мозок — це найзручніший капітал в умовах постійних гонінь". Але якщо існують причини та умови, що породжують позитивні риси національного характеру, то повинні існувати протилежні їм умови, під впливом яких формуються негативні риси національного характеру. До таких умов, наприклад, належала тоталітарна система, що була запроваджена в Російській імперії після 1917 р., або фашизм у Німеччині. Комунізм і фашизм, безумовно, негативно вплинули на національний характер народів цих країн. Але в цих народів вже існували риси національного характеру (можливо, і національного складу), що зробили можливим виникнення тоталітарних систем.

Так, німці протягом багатьох років виховувались у дусі відданості Пруській мілітаристській державі. У національному характері народів, що населяли Російську імперію протягом сторіч, коли існувало кріпосне право, з'явилися такі риси, як покірливість, пасивність, байдужість. У національній психології існував стереотип непогрішимості тих, у чийх руках була влада. Ці риси й були використані комуністами для запровадження диктатури особистої влади.

Отже, існує цілий ряд факторів, таких, як соціально-економічний устрій, географічні умови, культура, релігія, політичний лад, що тим чи іншим чином впливають на національний характер.

3.3. Д. Чижевський про риси українського „ національного характеру

Спеціальних праць, присвячених національному характеру як українського, так і російського пародій за часів Радянського Союзу, майже не видавалось. Але існував ряд досліджень, що видавались за рубезем. Це, зокрема, праці Д. Чижевського, які цитує у своїй роботі, присвяченій національному характеру, П. Гнатенко [7].

Д. Чижевський підкреслював те, що національний характер не є одноманітним. Кожна нація має різні психологічні типи, різні соціальні типи. Крім того, існують відмінності, що викликані місцевими умовами. Все це ускладнює картину національного характеру народу, робить її різнобарвною та різноманітною.

Як же визначити національний тин? Д. Чижевський пропонує три шляхи.

1. Дослідження народної творчості.
2. Вивчення найяскравіших історичних епох.
3. Характеристика найвизначніших представників народу.

Д. Чижевський вважає плідним перший шлях, однак одразу попереджає, що якби ми, наприклад, звернулися до народної мудрості, то на всі запитання знайшли б діаметрально протилежні відповіді, оскільки вони беруть початок як у дохристиянський, так і у християнський період, від Православ'я, від уніатів, католиків, аріан, селян, козаків і шляхти, від аскетичного погляду Лаври і барокової писемності Київської академії. Дуже багато елементів народної творчості спільні для України та її сусідів. Інших слов'янських народів [7]. Аналізуючи народну творчість українці, учений наголошує на таких якостях, як емоційність, сентиментальність, ліризм. Одним з проявів емоційності є своєрідний український гумор. Крім того, Д. Чижевський виокремлює в національному характері українців індивідуалізм і свободолюбність. Причому він наголошує як МІ) позитивних, так і негативних рисах індивідуалізму, який, з одного боку, може призвести до самоізоляції й конфліктів, а з іншого — породити різноманітні форми творчості й активності.

Д. Чижевський аналізує також негативні риси українського народу, що сформувалися на тлі кривавих сторінок його історії і виявилися у тенденціях до знищення як власних, так і чужих життєвих форм. Окрім того, важливими моментами розвитку національного характеру Д. Чижевський вважає "постійне тло української історії" — природу України і інші її історичні періоди — княжу добу й добу бароко.

Що ж до визначених Д. Чижевським історичних епох, то перша з них — "княжі часи" — позначилася двома культурними подіями в Україні тих часів — прийняттям християнства і запровадження письма. Ці події помітно вплинули на розвиток літератури.

Барокову добу пов'язували з розквітом пластичного мистецтва й літератури. Як вважав Д. Чижевський, основною духовною рисою бароко є декоративність, для якої ціннішим є широкий жест, аніж глибокий зміст. Він робить висновок, що ці особливості позначилися на певних рисах українського народу, які називають психологічним авантюризмом [7].

Отже, Д. Чижевський виокремлює насамперед екологічні та культурні чинники, які помітно впливають на національний характер українців.

4. Національна свідомість

4.1. Визначення національної свідомості, її головні ознаки

У літературі з питань національної свідомості та національної самосвідомості немає певної визначеності. Ряд авторів ототожнює поняття національної свідомості та національної самосвідомості. Але значна частина психологів, які вивчають проблеми етносу, розрізняють ці поняття.

Так, П. Гнатенко наводить три пункти, за якими відрізняються національна свідомість і національна самосвідомість.

1. Різниця за змістом. У національній свідомості, на відміну від самосвідомості, формуються уявлення, образи, знання не тільки про власну націю, а й про інші нації і перш за все про них, але з позицій власного етносу.

2. Різниця за формою. Якщо національна самосвідомість виявляється як на рівні індивіду, так і на рівні нації, то національна свідомість виявляється тільки на рівні нації. Отже, суб'єктом національної

самосвідомості є особистість та національна спільність, а суб'єктом національної свідомості — тільки нація.

3. Різниця ступеня вираження емоційного фактора. Значнішу роль емоційний фактор відіграє у національній самосвідомості.

Автором також зазначається, що національна самосвідомість є елементом національної психології. Національна свідомість не функціонує на побутовому рівні, а входить до складу національної психології і функціонує на теоретичному рівні суспільної свідомості.

Отже, національну свідомість можна визначити як усвідомлення місця і ролі своєї нації в системі суспільних відносин, розуміння національних інтересів, взаємовідносин своєї нації з іншими соціально-етнічними спільнотами, які проявляються в ідеях, почуттях, прагненнях [7].

4.2. Мова та національна свідомість етносу

Серед факторів, що найактивніше впливають на формування національної свідомості будь-якого народу, найважливіше місце посідає культура та її окремі елементи. Пріоритет серед цих елементів належить мові. Видатний вітчизняний філософ і філолог О. Потебня розглядав мову не тільки як етнодиференціюючу, а й як етноформуючу ознаку будь-якого народу. При цьому "етнічна специфіка полягає не в тому, що виражається, а в тому, як виражається". З цього положення випливає ряд наслідків [28]:

- 1) втрата народом своєї мови рівнозначна денационалізації;
- 2) білінгвізм у ранньому дитячому віці призводить до маргіналізації;
- 3) культурний та, зокрема, мовний розвиток у ранньому віці сприяє розвитку національної свідомості.

На прикладі дискримінації української мови за часів тоталітарної влади ми можемо спостерігати, як ця дискримінація впливала на національну свідомість українців. І навпаки, як піднесення національної свідомості українців вплинуло на відродження української мови. У період після Другої світової війни спостерігалась тенденція звуження сфери застосування української мови, зниження національної свідомості. Наприкінці 50 — початку 60-х років ХХ ст. майже 5 мільйонів українців (12,8 %) назвали рідною мовою російську, на початку 70-х років вже біля 6 мільйонів (14,5 %), а на початку 80-х років — 7,8 мільйона (майже 18 %). Але наприкінці 80-х років почалось прозріння національної свідомості, і під час перепису населення число українців, що назвали рідною мовою російську, значно скоротилось і мало 12 %. Але мовна ситуація в Україні серйозніша, ніж свідчить статистика. Значна частина українців, що назвали рідною мовою українську, у повсякденному житті розмовляють російською мовою. Такому стану речей сприяв не тільки міський спосіб життя, а й певна русифікація системи освіти. У середині 80-х років 75 % шкіл залишались україномовними, але в них навчалась лише половина всіх учнів. У вищих навчальних закладах і технікумах викладання велось в основному російською мовою. Широке використання російської мови пояснювалось не стільки зверхнім ставленням до рідної, української, мови з боку українського населення переважно з інтелігентних сімей, а модою, сліпим наслідуванням.

На початку 90-х років прогресивна національна інтелігенція оцінила існуючий стан як загрозу існування етносу. Втративши мову, етнос не перестає існувати як біосоціальна спільність. Але, втративши мову, етнос може втратити владу та державність.

5. Етнічна самосвідомість

Одним і основних і визначальних критеріїв існування етносу є етнічна самосвідомість.

Етнічна самосвідомість — це усвідомлення народом у цілому та кожною особистістю, яка складає народ, своєї належності до певного етносу, що базується на спільності мови, культури, рис, історичної долі та визнанні особливих специфічно-історичних рис свого народу.

Отже, головними ознаками етнічної самосвідомості є усвідомлення: етнічної спільності, особливих етнопсихологічних рис, особливої етнічної культури. А також: соціально-моральна самооцінка, етнічна самоідентифікація.

Етнічна самосвідомість є одним з головних наслідків об'єднувачих процесів. Вона виступає суттєвим компонентом структури етносу порял з іншими складовими, такими, як спільність походження, культура, мова, господарське життя тощо. Наявність етнічної самосвідомості свідчить про певний стан етногенетичного процесу, зокрема про народження етносу.

Етнічна самосвідомість пов'язана також п самоназвою народу, зміни якої віддзеркалюють трансформацію як самосвідомості етносу, так і національної ідеї.